
SERBEST CUMHURİYET FIRKASI VE ADNAN MENDERES'İN SİYASİ HAYATININ BAŞLAMASI Free Republican Party and the Beginning of Adnan Menderes' Political Life

Ayşe AYDIN

Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ayseay42@hotmail.com

Özet

Türkiye 'de çok partili siyasi hayata geçebilmek için ilk deneme sayılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kısa sürede kapanması üzerine, hem Cumhuriyet Halk Fırkası 'na karşı giderek artan muhalefeti bir çatı altına toplamak hem de batılıların Türkiye 'deki tek parti iktidarına yönelik eleştirilerine cevap verebilmek için Türk siyasi hayatının ikinci muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhurbaşkanı Atatürk 'ün talimatlarıyla O'nun yakın arkadaşı Fethi Bey tarafından kurulmuştur. SCF, özellikle Marmara ve Ege Bölgesi'nde geniş bir alana yayılma imkan bulmuştur. Aydın 'da geniş bir taban bulan SCF 'nin , parti genel başkanı olan Fethi Bey 'in talimatları doğrultusunda Aydın il teşkilatı başkanlığını Adnan Menderes yürütmüştür. Menderes'in siyasi hayatı da böylece başlamış ve başbakanlığa kadar uzanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Fethi Okyar, Cumhuriyet Halk Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Adnan Menderes.

Abstract

After sudden close of Progressive Republican Party which could be assumed as a first trial to pass a multi-party political system in Turkey, in order to combine all increased oppositions toward The Republican People's Party into one hand and be able to answer the critics of Western world on mono-party system, the second opposition party Free Republic Party with the order of President Atatürk was established by Fethi Bey who is friend of him. Free Republic Party especially expand through Marmara and Aegean Regions in Turkey. With the recommendations of Fethi Bey, Adnan Menderes represented the president of the provincial organization of Free Republic Party where has widened in Aydın and gained a common acceptance. Thus Menderes's political life has started and moved through prime ministry.

Key words: Atatürk, Fethi Okyar, The Republican People's Party, Free Republic Party, Adnan Menderes

GİRİŞ

Millî Mücadele'nin kazanılmasından hemen sonra toplumun yeniden düzenlenmesine yönelik inkılaplara başlanmıştır. Bu da doğal olarak birçok değişimin yaşanmasına sebep oldu. Özellikle siyasî alanda meydana gelen

hızlı değişimler tepkileri de beraberinde getirmiş daha önceden beri var olan muhalefet daha da yoğunlaşmıştı. Cumhuriyet'in ilânından itibaren artan ve yoğunlaşan muhalefet, dönemin ilk muhalif partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)'nin kurulmasına vesile oldu, ancak bu partinin ömrü uzun olamadı. İç siyasette meydana gelen olaylardan dolayı çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın varlığı da sona erdi¹.

1930 yılına gelindiğinde Türkiye tek partili sistemin sıkıntılarını yaşamaya başlamıştı. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın Türkiye'ye yansması, dış ticaret hacmindeki bozulma Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'na karşı hoşnutsuzluğu biraz daha arttırdı². Ekonomik bunalıma sadece ekonomik çözüm aranmayıp aynı zamanda siyasî çözüm yollarının denenmesine de karar verildi³. Bunun üzerine Mustafa Kemâl Paşa, 1930 yılının yaz aylarında, iktidara karşı artan muhalefeti üstlenecek ve denetim altında tutabilecek nitelikte yeni bir muhalefet partisi kurmaya karar verdi. Bu kaygılarından dolayı da çok partili siyasî hayata geçerken cumhuriyeti ve onun temel düzenini özümsemiş arkadaşlarını devreye sokmayı daha uygun buldu⁴. Bütün bunlara rağmen onun yine de bazı tereddütlerinin olduğu görülmektedir. Özellikle lâik cumhuriyet esasına aykırı bir hareketin ortaya çıkmasından da endişelenmişti. Bu karar aynı zamanda Türkiye'nin Batı kamuoyu karşısında saygınlığını da arttıracaktı. Çünkü Türkiye'nin, tek parti ile yönetilmesi Batılılar tarafından sürekli eleştiri konusu olmaktaydı.⁵

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması

Mustafa Kemâl, bu düşüncelerini gerçekleştirebilmek için güvendiği arkadaşı olan Fethi Bey'den destek istedi ve onun da bunu kabul etmesi üzerine harekete geçti. Aralarında gerçekleşen bir dizi görüşmenin sonunda cumhuriyet döneminin ikinci muhalefet partisi, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) adıyla 12 Ağustos 1930'da kuruldu⁶. Yeni muhalefet partisine Mustafa Kemâl'in güvendiği arkadaşlarıyla birlikte yine kendisinin talimatları doğrultusunda ilk etapta CHF'den istifa eden Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu, Tahsin Uzer, Dr. Reşit Galip, Haydar Yuluğ , Seniğ Hızıroğlu, Nakiyettin Yücekök , İbrahim Süreyya Yiğit , Refik İsmail Kakmacı , Mehmet Emin Yurdakul, Talat Öz ve Makbule Atadan gibi milletvekilleri de katıldı⁷. Ayrıca temelde CHF'li fakat İsmet Paşa'ya karşı olanlar ve demokratik özlere daha sivil bir cumhuriyet toplumunu özleyen aydınlar da SCF'ye girdi. Böylelikle yeni partiye kısa sürede oldukça yüksek oranda bir katılım gerçekleşti.

İktidar partisi CHF, devletçi bir çizgi takip ederken yeni muhalefet

partisi SCF, iktidardan farklı olarak liberal bir program benimsemişti. Partinin liberal çizgide olması bu partiye katılımı önemli ölçüde arttırdı⁸. Ayrıca yeni muhalefet partisi , Cumhuriyetçilik , Milliyetçilik ve Laiklik esaslarına bağlı , insan hakları ve özgürlüklerini herkese eşit uygulanmasını ve korunmasını savunan bir parti olduklarını belirtmişlerdir. Bu da SCF'yi CHF'nin hatalarını ve eksiklerini gösteren küçük bir parlamento içi parti değil, muhalif ve iktidardan hoşnutsuz kitleleri içinde barındırmaya başlayan, iktidarın kuvvetli bir adayı olduğunu gösteren bir kitle partisi haline dönüştürdü⁹.

Muhalefet Partisi kendine ait bir yayın organı olmamakla beraber Yarın Gazetesi, Son Posta Gazetesi, Hizmet Gazetesi, Yeni Asır Gazetesi ve daha sonraları yayın hayatına başlayan Serbest Cumhuriyet Gazetesi tarafından desteklendi¹⁰.

SCF Genel Başkanı Fethi Bey, partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra İzmir ve çevresine bir seyahat yapmaya karar verdi. Fethi Bey bu seyahatiyle hem kamuoyunun durumunu yakından gözlemeyi hem de partisinin il ve ilçe teşkilâtlarını kurmayı amaçlamıştı. SCF'nin genel başkanının ilk yurt içi seyahatini İzmir ve çevresine yapma gerekçesi ise bu bölgenin 1929 dünya ekonomik bunalımından daha fazla etkilenmiş olmasıdır¹¹. Fethi Bey, bu amaçlarla İzmir'e geldi ve 7 Eylül 1930'da kalabalık bir halk kitlesine hitap etti. Fethi Bey'in İzmir'de bulunduğu esnada bazı nahoş hâdiseler meydana geldi¹². Fethi Bey'e İzmir'de iken meydana gelen olaylardan dolayı pek çok yerden yeni partiye ve liderine bağlılık mesajları gönderildi. Bu mesajlar arasında Aydın, Germencik, Söke, Nazilli, Bozdoğan, Çine, Karacasu, Köşk halkının bağlılık telgrafları da vardı.

Ayrıca İzmir olaylarının Ege Bölgesi'nde yaşayan halk üzerindeki büyük etkisi sürerken, Aydın'daki Hizmet Gazetesi'ne gönderilen bir mektupta İzmir'de yaşanan olaylar protesto edildi. Protesto mektubunun metni şöyledir:

“... Yüksek vatanperverimiz Fethi Bey'in İzmir'e teşrifleri sırasında yapılan samimi tezahüratı lekedare edecek şekilde ve temiz gençlik mefkûresiyle memleket zararına zehirli neşriyatta bulunan ve meccanen tevzi ettirilen Anadolu Gazetesi'ne karşı teessüflerimizin iblağını rica eder ve Aydın gençliğinin SCF'ye olan layezal rabita ve muhabbetinin muhterem gazetenizde ilânını rica ederiz.”

Adnan Menderes ‘in Serbest Cumhuriyet Fırkası’na Girişi

Aydın’dan protesto ilânında bulunan kişiler ve kurumlar içinde spor kulübü temsilcilerinin, Türk Ocağı üyelerinin ve Ticaret Odası mensuplarının yer alması oldukça ilgi çekicidir. Bu durum bize Aydın ve ilçelerinde SCF henüz parti teşkilâtını kurmadan geniş bir taraftara sahip olduğunu göstermektedir. Daha sonra Fethi Bey ve partili arkadaşları İzmir ve Karşıyaka’da, SCF’nin teşkilâtlarının kuruluşunu tamamladıktan sonra trenle Manisa’ya oradan da 10 Eylül akşamı Aydın’a gitmek için harekete geçtiler¹³. Bu tren yolculuğu esnasında Aydın’da yeni parti teşkilâtlanmasını yürütmek için ilk düşünülen isim cumhuriyetin ilk yıllarında Aydın’da belediye başkanlığı yapmış olan Şanizâde Fuat Bey oldu. Ancak daha sonra Aydın Milletvekili Dr. Reşit Galip Bey ve Necip Ali Bey’in tavsiyeleriyle Aydın il teşkilâtı başkanlığı için Adnan Menderes düşünüldü¹⁴.

Adnan Menderes, SCF’nin kurulduğu yıllarda 30-31 yaşlarında idi ve Aydın’da çiftliğiyle meşgul idi. Menderes, SCF ile siyasî hayata atılmasını şu şekilde ifade etmiştir:

“Fethi Bey, İzmir’de esas konuşmasını yaptıktan sonra, Aydın’a doğru giderken, yanındaki arkadaşları il başkanlığı için beni tavsiye etmişler. Çiftliğe gelenler Aydın’da, Fethi Bey’in beni beklediğini söyleyince yanına gittim. Beni samimi bir tarzda karşıladı, ülkenin hayatını değiştirecek olan yeni fırkanın programından bahsetti ve Aydın’da Serbest Fırka’nın başkanı olmamı teklif etti. Ben yeni partiye sempati ile bakıyor başarılı olmasını arzu ediyordum. Ancak bağlı bulunduğum çiftlikten ayrılmak istemiyordum ve doğrusu politikaya atılmaktan çekiniyordum. Bu düşüncelerimi ifade ederek, Fethi Bey’e teşekkür ettim ve kendisinden özür diledim. Cevabı; hiç mazeret kabul edemeyeceği ve ülkenin kıymetli evlâtlarının hizmetten kaçamayacakları, açılan yeni ufuklara beraberce yürüyeceğimiz, şeklinde oldu. Konuşmamız gecenin geç vakitlerine kadar heyecanlı bir hava içinde sürdü. Nihayet ikna oldum ve Serbest Fırka’yı Aydın’da kurmayı kabul ettim.”¹⁵

Böylece Adnan Menderes’in yaklaşık 30 yıl sürecek olan siyasî hayatı da başlamıştı. Menderes’in SCF’ye dahil olmasında, parti genel başkanı Fethi Bey ile yapmış olduğu konuşmanın yanısıra fırkanın ekonomide liberalizmi benimsemesi de etkili olmuştur. Bu dönemde Aydın Ticaret Odası üyesi olan ve Ziraat Odası başkanlığı yapan Menderes, iktidarın ekonomi politikasından da memnun değildi¹⁶. Bunların yanında Menderes’in CHP’ye karşı siyasî hayata atılmasında kendisinin 1922-1930

yıllarında yaşadığı ekonomik hareketlerin ve karşılaştığı idarî meselelerin de büyük etkisi vardı¹⁷. Bütün bu sıraladığımız gerekçelerle Menderes SCF'ye katıldı ve siyasete atıldı.

Aydın il yönetim kurulu başkanlığına 9 Eylül 1930'da Menderes getirildi ve Fethi Bey 10 Eylül'de şehirden ayrıldı. İl yönetim kurulu üyeleri ise, Şahinzâde Osman Fuat Bey, Dr. Mukadder Bey, Dr. Nafiz Bey, Manifaturacı Hacı Abdurrahman oğlu Osman Bey, Mühendis Hıfzı Bey, Yusuf Selâhaddin Bey'den oluşuyordu. Menderes, sadece Aydın'da değil Denizli, Nazilli, Muğla ve çevrelerinde de SCF'nin teşkilâtlanmasına katkıda bulundu¹⁸. Bu bölgelerdeki halkın büyük bir çoğunluğu, özellikle ekonomik alanda yaşadıkları sıkıntılardan dolayı SCF'ye dahil oldular.

SCF, Batı Anadolu'da belediye seçimleri başlamadan Atça, Söke, Çine, Kuyucak, Bozdoğan, Yenipazar ve Karacasu gibi birçok ilçe ve bucakta teşkilâtlanmasını tamamladı¹⁹. Bu arada SCF idare heyeti de 18 Ocak 1931'de yaptığı toplantıda belediye seçimlerine katılma kararı aldı²⁰.

Aydın'da belediye seçimleri sürecine girilmesiyle birlikte CHF ile SCF arasındaki siyasî rekabet iyice sertleşti. Daha ilk günlerde karşılıklı suçlamalar birbirini takip etti²¹. CHF kendisinin karşısında ciddi bir muhalefet partisinin varlığına katlanamayacağını belediye seçimlerinde açıkça ortaya koydu. Aydın'da seçimler esnasında meydana gelen yolsuzluklardan dolayı seçimler 25 Eylül 1930'da durduruldu ve soruşturma açıldı. Bir hafta süren soruşturmadan sonra gerekli düzenin sağlanması üzerine Aydın'da seçimler 2 Ekim 1930'da yeniden başladı. Aydın SCF milletvekili Etem Vassaf Bey ve Aydın il başkanı olan Adnan Menderes yoğun bir şekilde çalıştılar²².

Belediye seçimleri Aydın'da 17 Ekim Cuma günü bitti ve 19 Ekim'den itibaren de sonuçlar gazetelerde açıklanmaya başladı. Seçimlerle ilgili ilk resmî sonuçlar ise 26 Ekim'de açıklandı. Seçim sonuçlarına göre SCF, Aydın'da, Çine, Bozdoğan, Söke, Umurlu, Yenipazar, Germencik, Gördes ve Karapınar'daki belediye seçimlerini kazandı. Yapılan Belediye seçimlerinin ülke genelinde değerlendirilmesi yapıldığında 502 seçim bölgesinden 31'ini SCF'nin kazanması ve bu merkezlerden 8'inin Aydın'da olması il teşkilâtının dolayısıyla da bu bölgede Menderes'in önemli bir başarısı ve çalışması olduğunu göstermektedir²³.

1930'da yapılan belediye seçimleri demokratik gelişme sürecinde; gerek seçim sistemi, gerek kadın hakları ve gerekse yerel yönetim alanında

önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu seçimler günümüzdeki demokratik yaklaşımlar yönünden etkiler taşıması bakımından da son derece önemlidir.

Adnan Menderes'e göre belediye seçimlerinde iktidar taraftarı memurlar her türlü hile ve müdahalelerde bulunmuşlardı. Ayrıca Menderes'in, belediye seçimlerini SCF'nin her yerde kazanması gerektiğini, dolayısıyla sonuçtan memnun olmadığı görülmektedir²⁴. Oysa kendisinin gayet dürüst bir şekilde mücadele ettiğini belirtmiştir²⁵. CHF ise Aydın'da halkın oylarını kendi partilerine vermeyi istediklerini ancak SCF mensuplarının halkı aldatabilmek için çirkin propaganda başlattıkları iddialarında bulunmuşlardır.

Belediye seçimlerinde yapılan yolsuzluklar, iftira, fesat ve hileler SCF lideri Fethi Bey tarafından TBMM'ye taşındı ve 6 Kasım 1939'da İçişleri Bakanlığı hakkında bir soru önergesi verdi. Fethi Bey'in soru önergesi 15 Kasım'da TBMM gündeminde oldukça sert tartışmaların geçtiği onbir saatlik uzun bir görüşmede değerlendirildi²⁶. Görüşmelerden sonra başta SCF Genel Başkanı Fethi Bey ve diğer partililer, partinin kuruluşundan yaklaşık üç ay sonra başta Aydın olmak üzere pek çok şehirde belediye seçimleriyle gerginleşen ortamda ortaya çıkan olumsuzlukları göz önünde bulundurarak 16 Kasım'da fesih kararı aldılar ve fesih kararının metnini Çankaya'ya götürdüler²⁷. 17 Kasım 1930'da da SCF'nin fesih kararı resmen ilân edildi. 18 Kasım'da da, bütün Türkiye'de il ve ilçe teşkilâtları kapatıldı²⁸.

Menderes SCF'nin fesh edilmesinden sonra siyasî hayata devam edip etmeyeceği konusunda tereddütlü olduğu bir dönemde CHP bir toparlanma sürecine girdi. Halkın temel rahatsızlıklarını belirlemeye özellikle de SCF'nin yoğun ilgi ve itibar gördüğü bölgeler üzerine yoğunlaşarak buralara heyetler gönderildi. CHP'nin Ege Bölgesi'ne gönderdiği heyetin Aydın'a gelmesinden sonraki gelişmeleri ise Menderes şöyle ifade eder;

“Fethi Bey'in partisi malum şartlar altında feshedildi ve memlekete derin bir teessür hâkim oldu. Halk Partisi ise kendini toparlamak istedi. Vilâyetlere heyetler gönderildi. Bu arada İzmir ve Aydın'a da Celâl Bayar riyasetinde, Vasıf Çınar, Ziya ve Halit Onaran'dan müteşekkil dört kişilik bir heyet geldi.

Ben gelen heyetle bir hafta temas etmedim. Nihayet Celâl Bayar

tanıdığım ve hürmet ettiğim bir zattı. Vasıf Çınar İttihat ve Terakki İdadî Mektebi'nden hocamdı. Nihayet Halit Onaran da iyi tanıdığım olmak itibarıyla kendileriyle temas, çekinilmez bir hal aldı. Ve temas temin edildi.

Bu muhterem zatların ibram ve ısrarı üzerine Halk Partisi'ne girerek fikirlerimizi müdafaa etmek muvafık olacaktı. O zamana kadar ve benimle beraber çekingen tanınan arkadaşlarla Halk Partisi'ne girdik.”²⁹ Menderes, CHF'ye geçerken Aydın'da CHF teşkilâtının yeniden kurulması, il ve ilçe teşkilâtlarının işlerine karışanların partiden uzaklaştırılması ve Aydın belediye seçimlerinin yeniden yapılmasına yönelik şartlarını dile getirmiş bu şartlar da, Celâl Bayar başkanlığındaki heyet tarafından kabul edilmiştir. Nitekim kısa bir süre içinde de parti, belediye ve 1932'de kurulan Halkevi, Menderes'in ekibi tarafından idare edilmiştir³⁰.

Böylece Adnan Menderes'in SCF ile başlayan CHP ile devam eden daha sonra da DP ile başbakanlığa taşınan siyasî hayatı kesintiye uğramamış ve devam etmiştir.

Sonuç

SCF, Türkiye'nin çok partili siyasî hayata sancısız ve rejimi tehlikeye atmadan geçebilmek için giriştiği ikinci teşebbüstür. Ancak SCF, toplumsal şartların yetersizliği, iktidar ve muhalefetin demokrasinin temel prensiplerini yaşama geçirme konusundaki eksiklikleri nedeniyle kendisinden beklenen siyasî işlevi yerine getirememiş ve başarısız teşebbüs olarak siyasî tarihimizde yerini almış olmasına rağmen siyasî hayatımıza yeni isimler kazandırmıştır. Adnan Menderes de bu isimlerden ve en önemlilerinden biridir. 1946'da çok partili siyasî hayata geçilmesinde ve 1950'de DP'nin iktidara taşınmasında emeği büyük olmuş ayrıca 10 yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanlığını yaparak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

¹ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.393.

² Ahmet Yücekök, **100 Soruda Türk Devrim Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984, 88; Johannes Glasneck, **Kemal Atatürk und die Moderne Türkei**, Berlin 1971, s.396-397. Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s.274-275.

³ **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Ağustos 1939 ; İlhan Tekeli –Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara: ODTÜ, 1977,

s.154-155; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s.263.; H . Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1967, s. 60-61

⁴ Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul: İletişim Yayınları,1994, s.71; Çetin Yetkin, **S.C.F. Olayı**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, s.111; Hulusi Turgut, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları , 2005; s.258 ; Soyak, **a.g.e.**, s.394.

⁵ Mete Tunçay; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s.245-246.

⁶ Cumhuriyet Gazetesi ,12- 13 Ağustos 1930 ; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul 1952, 623; Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, 79; İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1980-7 Mayıs 1943)**, Ankara: TTK, 2005, 263; Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Ankara: TTK, 1988, 505.

⁷ Andrew Mango, **Atatürk**, Çev: Füsün Doruker, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004, 541; Fethi Okyar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl fesh Edildi ?**, İstanbul 1987, 70.

⁸ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001, 168-169; Aydemir, Menderes ..., s.82.; Cem Emrence, "CHP'nin Baskı ve Propaganda Yöntemleri", **Tarih ve Toplum**, Sayı 200, Ağustos 2000, 47.

⁹ Esat Öz, **Tek Parti yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Ankara 1992, 106-107.

¹⁰ Tunaya , a.g.e., 629; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara 1993, 159-160 .; Orhan Cemal Fersoy , **Bir Devre Adımı Veren Başbakan Adnan Menderes** , İstanbul Garanti Matbaası , 1971 , 63-64 ; Tunçay , a.g.e.s.257.

¹¹ **Cumhuriyet Gazetesi** ,14 Ağustos 1930 ; Aydemir, a.g.e., s.370 ;Tunçay , a.g.e.s.262-263 ; Bilgin Çelik, "Aydın'da Serbest Fırka ve Belediye Seçimleri", **Toplumsal Tarih** , Sayı: 84, Aralık 2000, s.1; Balkaya, a.g.e., 277-286. ; Goloğlu , a.g.e.s.285.

¹² **Cumhuriyet Gazetesi** ,3 Eylül 1930 ; Yetkin, a.g.e., 240; Süreyya İlmen , **Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka** , İstanbul , 1951 , s.72

¹³ Şeref Demir, **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010, 36; Ağaoğlu, a.g.e., 71; Balkaya, a.g.e., 286-287

¹⁴ Demir, a.g.e., 36; Çelik, a.g.e., 14.

¹⁵ Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977, s.189-190 ; Tunçay , a.g.e.s.256.

¹⁶ Süleyman İnan, **Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes**, Ankara: Liberte Yayınları, 2006, 56-59.

¹⁷ Aydemir , **Menderes ...**, 71; Günver Güneş, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV/39, Ankara 2007, 123.

¹⁸ Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2004, 155; Aydemir, **Menderes'in ...**, 81; Samet Ağaoğlu, **Arkadaşım**

Menderes,İstanbul ,Renk – Tur Kitap Servisi , 1967 ; s. 27; Faruk Sükan, **Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları** TBMM, 1950-1960, Ankara 1992, XVII.

¹⁹ Güneş, a.g.m., s.124-126.

²⁰ 3 Nisan 1930’da kabul edilen yeni Belediye Kanunu ilk kez bu seçimlerde uygulanmıştır. Kanuna göre seçimler, Eylül ayının başlangıcından Ekim ayının 20’sine kadar yaklaşık bir buçuk ay sürmekteydi. Abdülhamit Avşar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul: Kitabevi, 1998, s.143; Bilgin Çelik, a.g.m , s.15.

²¹ Güneş, a.g.m. s.133.

²² Güneş, a.g.m. 137; Tunçay , a.g.e.s.269-270 ; Çelik, a.g.m., s.17.

²³ Goloğlu , a.g.e.s.286-287 ; Avşar, a.g.e., 155; Yetkin, a.g.m., s.267.

²⁴ Aydemir, **Menderes’in ...** ,s. 86.

²⁵ İnan, a.g.e., s.511.

²⁶ Balkaya, a.g.e., s.326-334; Yetkin, a.g.e.,s. 270.

²⁷ TBMMZC , Devre III, Cilt .XXII ,s.42-59

²⁸ Kocatürk, a.g.e., s.510; Balkaya, a.g.e.,s. 336; Sertel, a.g.e.,s. 172-174; Yetkin, a.g.e.,s. 270; Güneş, a.g.m.,s. 141.

²⁹ Aydemir, Menderes’in ... ,s. 87; İnan, a.g.e.,s. 511; Demir, a.g.e.,s. 39-40; Necip Fazıl Kısakürek, **Benim Gözümde Menderes**, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1993, s. 56-57.

³⁰ Güneş, a.g.m., s. 143.